

Periferní oblasti Česka jako jeden z pólů polarizovaného prostoru

Polarizovaný prostor s proti sobě stojícími póly, jádrem a periferií, je výsledkem nerovnoměrného vývoje společnosti v prostředí. Vlivem mnoha faktorů (historických, politických, geopolitických, hospodářských a dalších) se zformovalo asymetrické uspořádání sídelní struktury, jehož důsledkem byl vznik oblastí jádrových a periferních. V literatuře jsou periferie většinou charakterizovány jako území bez větších center osídlení. Klasická periferie je územím ležícím mimo ekonomicky intenzivně využívané oblasti, které se vyznačují vysokým podílem venkovského osídlení, malou hustotou zalidnění, vysokou nezaměstnaností, a zároveň vysokou zaměstnaností v primárních odvětvích hospodářství (zejména v zemědělské prvovýrobě) a celkově nižší životní úrovni obyvatelstva. Periferní oblasti jsou tak území nedostatečně integrovaná do struktur, procesů a systémů dominujících v daném místě a čase.

Periferní a marginální oblasti

Pojmově se někdy odlišují oblasti *periferní* (ležící „na okraji“, geometricky vzdálené od centra) a oblasti *marginální* (vyčleněné z regionálního systému). Periferní regiony se sice nacházejí v podřízené pozici vůči centru (zejména z pohledu rozhodování), na rozdíl od marginálních oblastí jsou však do systému alespoň částečně integrovány. Problémy marginálních oblastí jsou proto hlubší a k jejich řešení je nezbytný zásah vnějšího činitele. V našem pojetí však tyto dva pojmy nerozlišujeme, resp. z obsahového hlediska mezi ně klademe rovnítko, mj. proto, že v Česku bychom marginální oblasti hledali obtížně.

Z obsahového hlediska je podstatnější vymezení faktorů, na jejichž základě rozlišujeme základní typy periferních oblastí, které se mohou ve svém územním vymezení překrývat.

Obecně lze rozlišit faktory subjektivní a objektivní. Zatímco k prvním náleží např. vědomí příslušnosti obyvatel k periferním oblastem (pocit sounáležitosti, rezistence), rozhodující roli hrají faktory objektivní. Základním „objektivním“ faktorem je geografická poloha (vnitřní i vnější).

Vymezení periferních oblastí

Při vymezení periferních oblastí na základě fyzikogeografických aspektů dominují faktory negativně

ovlivňující život obyvatelstva (nadmořská výška, členitost reliéfu, klima). Pro geometrické vymezení periferie je hlavním faktorem její vzdálenost od jádra. Řada výzkumů přitom ukazuje periferní oblasti i např. podél administrativních hranic uvnitř státu. „*Hospodářská periferie*“ je založena na regionální diferenciaci ekonomických aktivit v území; „*sociální periferie*“ pak na marginalizaci sociálních skupin, jejichž socializační proces byl z různých důvodů nějakým způsobem narušen (Leimgruber, 1994). Speciální formou „sociální periferie“ je „*periferie kulturní*“, která je založena na segregaci kulturních minorit. Území na „*politické periferii*“ stojí z různých důvodů mimo zájem státní správy, nebo má z tohoto hlediska zvláštní postavení (např. vojenské prostory).

Chápání aspektu „*environmentální periferie*“ může být opačné. Jádrem jsou z tohoto pohledu oblasti kvalitního životního prostředí, člověkem málo využívané, či zcela nevyužívané (z hlediska ekonomických aktivit periferie) a v protikladu k nim jsou oblasti hustě osídlené, značně pozměněné, či zdevastované lidskou činností (z hlediska ekonomických aktivit *jádra*).

V uvedeném přehledu jsou charakterizovány pouze parciální přístupy k vymezení periferních oblastí. Polarita prostoru je však jevem komplexním, proto je žádoucí ke studiu periferních oblastí přistupovat komplexně. To umožňuje geografický přístup, který je založen na snaze skloubit jednotlivé dílčí přístupy k vymezení periferií.

Při výzkumu polarizace prostoru (vymezování jádrových, resp. periferních oblastí) je nutné zvážit měřítko. Stupeň perifernosti konkrétního území, nebo dokonce prosté označení, zda se jedná o periferní území, či nikoliv, závisí na zvoleném měřítku pohledu, na stupni v hierarchické/řádovostní úrovni regionů. Současný dynamický proces globalizace např. provází zvyšující se koncentrace řídicích funkcí do jádra, čímž může silně zesílit význam mezoregionálního jádra, jenž je současně makroregionální periferií (Havlíček, Chrohmý, 2001). Postindustriální společnost upřednostňuje územní koncentraci progresivních a řídicích funkcí (změna činitelů mechanismu polarizace prostoru), na druhé straně však i rozvoj moderních informačních technologií (internetu, mobilních telefonů, atd.), které, naopak, napomáhají začlenit „problémové“ (marginální, periferní) oblasti do regionálního systému.

Hodnocení faktorů objektivní povahy prostřednictvím vícerozměrných statistických analýz ukázalo, že perifernost je vlastnost území, vyskytující se v Česku jak v příhraničních oblastech, tak ve vnitrozemí (Marada, 2001; Havlíček, Marada, 2004). Z tohoto pohledu tak rozlišujeme *periferie vnitřní*, ležící ve vnitrozemí (často při krajských hranicích) a *periferie vnější*, ležící při státních hranicích České republiky.

Vývoj polarizace prostoru

Výskyt problémových oblastí na území Česka má své historické kořeny. Ty nacházíme zprvu ve vývoji sídelní struktury - kolonizačními procesy ve středověku i v novověku, zejména však v souvislosti s průmyslovou, zemědělskou, dopravní a demografickou revolucí, resp. industrializací (formováním průmyslových oblastí) a koncentrací obyvatelstva do měst (urbanizací) od první poloviny 19. století. Tyto procesy prohlubovaly regionální diferenciaci území Česka, ve svých důsledcích vedly ke zvýraznění dichotomie mezi rozvinutější severní a méně rozvinutou jižní částí republiky, přičemž jsou patrné dodnes. Nezanedbatelnou roli v prohlubování rozdílů mezi regiony (a to zejména na nejnižší - mikroregionální - úrovni) sehrál i vývoj dopravního systému (zprvu železnice, ve 20. století pak rozvoj silniční a dálniční sítě).

Působením procesů obecné povahy se zformovalo několik hlavních koncentračních a exponovaných území a rozvojových zón/os (Hampl, Gardavský, Kühnl, 1987). Významným (specifickým) zásahem do vývoje systému osídlení byly události spojené s 2. světovou válkou, zejména poválečný odsun Němců a následné nedostatečné dosídlení pohraničí, umocněné vznikem tzv. železné opony. Vedle fyzického zániku stovek sídel se zmíněné události výrazně promítly nejen do kvantitativního (nízká hustota zalidnění), ale i kvalitativního stavu pohraničí (obyvatelstvo vykazuje proti vnitrozemí rozdílné demografické charakteristiky - věkem, vzdělaností, náboženským vyznáním apod.). Z ekonomického hlediska se zvýraznily i rozdíly uvnitř pohraničních oblastí. Na jedné straně došlo k významné podpoře „průmyslového“ pohraničí (severozápadních a severních Čech), na druhé straně pak k ještě většímu úpadku tradičního (chudého) pohraničí „zemědělského“, resp. „venkovského“ (např. Šumavy, česko-slovenského pohraničí). Zmírňování rozdílů mezi regiony napomáhala socialistická industrializace a umělá, státem řízená nivelizace.

Změna politického systému po r. 1989 a působení transformačních procesů se projevilo i změnou geografické diferenciacie území. Zásadní obrat v polarizačních tendencích vyvolal pád umělých bariér a rostoucí význam sousedství ČR se zeměmi Evropské unie.

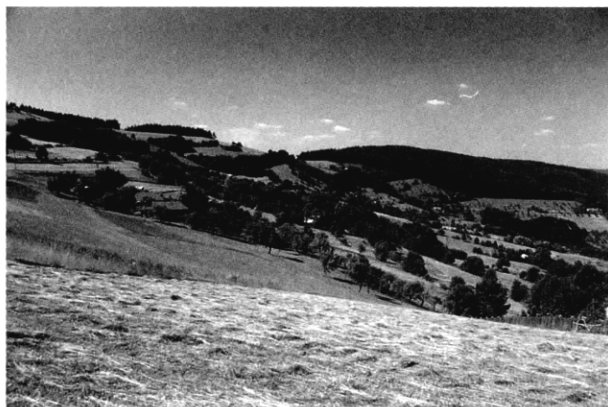
Jedním z problémů vnitřní periferie západního Rakovnicka je devastace bytového fondu (Vrbice, květen 2004). Foto: P. Chromý

V průběhu transformačního období lze pozorovat prohlubování makroregionální polarizace, a to vzhledem k poloze jednotlivých území vůči jádrovým oblastem EU. Zeslabuje se polarizace mikroregionální. Novým procesem, který se dotkl zejména periferních oblastí v zázemí velkých měst, je suburbanizace. Prohlubování regionálních rozdílů brzdí i omezený, resp. regulovaný trh s byty a tradiční konzervativní přístup obyvatel k stěhování za prací.

Dlouhodobý a složitý vývoj geografické organizace Česka vedl k formování jádrových a periferních oblastí různých úrovní a typů. Vznikly problémové oblasti, které Hampl (2003) označuje jako „staré“, „klasické“, „venkovské“ periferie a periferie „nové“ či „industriální“. Typologii periferních oblastí tak lze vytvořit i podle typů problémů, s nimiž se potýkají. První skupinu tvoří oblasti hospodářsky slabé, jejichž podprůměrná hospodářská vyspělost byla po staletí omezoována horšími přírodními podmínkami, a tím i nižší produktivitou zemědělství. Vedle pohraničních oblastí (např. Jesenicka, Šumavy) jde často i o území „vnitřních“ periferií (oblast Vysočiny, pomezí středních a jižních Čech, středních a západních Čech; Musil, 1988; Jančák, 2001). Druhou skupinu pak tvoří periferie, které se formovaly až ve 20. století v souvislosti s odchodem původního obyvatelstva a úpadkem průmyslové základny. Jsou to některé strukturálně postižené průmyslové aglomerace (např. Podkrušnohoří, Ostravsko), jejichž hlavním problémem je dnes zejména vysoká míra nezaměstnanosti.

Úskalí rozvoje periferních oblastí

Z hlediska potenciálu krajiny a možností rozvoje periferních oblastí se jako problémové jeví zejména oblasti

Příklad periferní oblasti česko-slovenského pohraničí (Vyškovec). Patrná je změna využití ploch, resp. proces postupného samovolného zalesňování ve vyšších polohách Bílých Karpat. Foto: P. Chromý

venkovské, hospodářsky slabé. Právě jejich krajina často podléhá různým stupňům ochrany (národní parky, CHKO, biosferické rezervace, ale i přírodní parky), přičemž čelí různým tlakům komerční sféry. Vzrůstá zde napětí, které lze chápat ve smyslu polarizace centrum-periferie (v institucionální rovině). Zatímco obce a obyvatelstvo v perifériích řeší ekonomické problémy a nedostatek pracovních příležitostí a vítají zájem investorů, centrum ztělesněné ústředními orgány státní správy (zejména pak orgány ochrany přírody a krajiny) se snaží o zachování současného stavu. Obce se tak setkávají s omezováním aktivit, ochrana přírody a krajiny je pro ně bariérou rozvoje. Vzhledem k tomu, že periferní oblasti většinou vykazují i zvýšenou koncentraci rekreačních objektů, druhého bydlení (Fialová, 2001) využívaného zejména obyvateli center, může vzrůstat také napětí v rovině lidských vztahů (místní obyvatelstvo versus rekreatanti). Ještě obtížnější situace nastává v oblastech, jejichž budoucí využití souvisí pouze se zemědělskými aktivitami (s nízkým potenciálem pro rekreační využití).

Zejména v zemědělském sektoru nastávají problémy ve smyslu tradičních ekonomických aktivit. V transformačním období po r. 1990 lze v periferních oblastech zaznamenat i dva procesy proměn využití krajiny. Jde o řízené a neřízené zatravnění orné půdy. Řízené zatravnění, tedy uvedení orné půdy do klidu, se projevuje změnou kultury (výrazným úbytkem orné půdy ve prospěch trvalých travních porostů). Zemědělci získávají podporu zejména z evropských zdrojů a jsou nuceni o krajinu v novém stavu pečovat. Často však tento proces chápou jako tlak centra.

Druhým procesem je samovolná, neřízená přeměna orné půdy v trvalé travní porosty. Půda ležící ladem je

dále evidována jako orná, ale zemědělci ji z ekonomických důvodů neobhospodařují. Vyšším stádiem tohoto procesu je postupné zalesňování ploch, patrné např. ve výše položených horských a podhorských oblastech (Bílé Karpaty). Tento proces však není možné sledovat pomocí analýz dat evidence využití ploch a je patrný z výzkumů „land cover“ metodou přímého terénního mapování nebo vyhodnocením leteckého snímkování.

Podobný tlak na využití lze očekávat i v územích se specifickým režimem – vojenských výcvikových prostorech. I ty vznikly zejména v oblastech periferních, resp. řídké zalidněných, příp. nedostatečně dosídlených po odsunu Němců. Proto je oprávněné klást si otázku, jak by se tato, z přírodovědného hlediska mnohdy hodnotná území vyvíjela, pokud by byl řízený režim uvolněn a oblasti dnešních vojenských výcvikových prostorů by se staly součástí regionálních struktur. S vědomím, že se nejedná o rozlohou malé oblasti (např. Doupovské hory, Brdy, Boletice), lze předpokládat, že by se rozsah problémových oblastí v Česku ještě zvětšil.

Pavel Chromý, Vít Jančák

Příspěvek vznikl v rámci řešení grantového projektu GAČR č. 403/03/1369 „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“.

Literatura

- Fialová, D.: Druhé bydlení a jeho vztah k periferním oblastem. Geografie – Sborník ČGS, 106, 2001, 1, s. 36 – 47.
- Hampl, M.: Diferenciace a zvraty regionálního vývoje Karlovarska: unikátní případ nebo obecný vzor?. Geografie – Sborník ČGS, 108, 2003, 3, s. 173 – 190.
- Hampl, M., Gardavský, V., Kühnl, K.: Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR. Praha: UK, 1987, 255 s.
- Havlíček, T., Marada, M.: Územní diferenciacie v Česku. In: Jeřábek, M., Dokoupil, J., Havlíček, T. a kol.: České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování? Praha: Academia, 2004, s. 103 – 114.
- Jančák, V.: Příspěvek ke geografickému výzkumu periferních oblastí na mikroregionální úrovni. Geografie – Sborník ČGS, 106, 2001, 1, s. 26 – 35.
- Leimgruber, W.: Marginality and Marginal Regions: Problems of Definition. In: Chang-Yi David Chang (ed.): Marginality and Development Issues in Marginal Regions. Proceedings of Study Group on Development Issues in Marginal Regions. Taipei: IGU, 1994, s. 1 – 18.
- Marada, M.: Vymezení periferních oblastí Česka a studium jejich znaků pomocí statistické analýzy. Geografie – Sborník ČGS, 106, 2001, 1, s. 12 – 24.
- Musil, J.: Nové pohledy na regeneraci našich měst a osídlení. Územní plánování a urbanismus, 15, 1988, 2, s. 67 – 72.